

СУТНІСТЬ І ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ІНСТИТУТУ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ

С. С. Ніколенко, доктор економічних наук; К. С. Дзеверіна

З 90-х рр. проблема формування якісно нового інституту державної власності для країн, що сформувались на території колишнього Радянського Союзу, стала першочерговою, оскільки власність, являючи собою сукупність економічних, юридичних, політичних, соціальних та інших суспільних відносин, є однією з фундаментальних основ господарської системи. Головною особливістю трансформації відносин власності є той факт, що державна власність у попередній системі посідала домінуючу позицію в національній економіці.

В Україні процес трансформації адміністративно-командної системи в соціально-економічну, засновану на ринкових засадах, відбувався досить складно і суперечливо. Забезпечення оптимальної структурної перебудови економічної системи держави, створення умов для прогресивного розвитку суспільства можливо завдяки глибоким якісним перетворенням у відносинах власності з урахуванням інституціональних чинників. Інститут державної власності в Україні є складним інституціонально-політичним і соціально-економічним феноменом.

Дослідженню сутності та впливу інституціональних чинників на формування і розвиток інституту власності в економічній системі присвятили свої праці вітчизняні та закордонні провідні вчені: Д. Норт, В. Геєць, А. Гриценко, В. Базилевич, П. Половінкін, А. Савченко, Л. Мельник, М. Корецький, І. Бочан і ін.

Метою статті є дослідження впливу інституціональних чинників на формування державної власності в Україні. Основним завданням дослідження є визначення значимості наслідків адміністративно-командної системи господарювання для формування інституту державної власності в сучасних умовах.

Власність як інституціонально-юридична категорія відображає закріплення економічних відносин між суб'єктами з приводу володіння, розпорядження і використання об'єктів власності через систему юридичних законів, що встановлюють конкретні формальні норми їх поведінки (права, обов'язки, відповідальність, санкції) [1]. Державна власність є системою відносин з приводу присвоєння матеріальних і духовних благ державою з метою реалізації державних і публічних інтересів [2]. А. Ткач визначає державну власність як набір правомочностей на певний ресурс, що належить державі [3].

Власність є основою взаємовідносин у суспільстві. Відносини власності охоплюють увесь господарський процес, у тому числі з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ і послуг, а також визначають побудову соціально-економічної структури суспільства, у чій інтересах відбувається виробництво, ведеться перерозподіл об'єктів власності тощо.

Дані чинники набувають особливої актуальності в період нестабільних, складних економіко-політичних процесів у суспільстві, що фактично супроводжують трансформаційну динаміку України протягом усього періоду незалежності.

Більш широко розкривається сутність інституту власності через сукупність внутрішніх системно-структурних інститутів. До найбільш важливих складових інституціональної архітекtonіки інституту власності відносять [1]:

- суб'єктів, як носіїв інтересів і відносин власності;
- весь широкий спектр об'єктів, стосовно яких виникають відносини власності;

- система відносин власності, що охоплює як сукупність базових відносин, так і сукупність соціально-економічних відносин економічної надбудови, до складу якої входять політико-економічні, економіко-правові, економіко-ідеологічні, економіко-національні, економіко-моральні та інші відносини.

Формування інституту державної власності – процес досить неоднозначний, його сутність полягає у встановленні стійкої, відтворювальної та найбільш ефективно діючої форми існування відносин державного привласнення в інтересах суспільства. В сучасних умовах добробут суспільства і прогресивний розвиток економіки можливий лише за умов взаємопов'язаного і гармонійного розвитку різних форм власності, бо кожна з них має свої функції і призначення, є важливою і незамінною. Копіювання будь-якої зарубіжної моделі співвідношення державного та приватного секторів економіки недоцільне. Потрібно, врахувавши все позитивне, що є в економіках інших країн, створювати свою національну, оптимально ефективну для даного періоду розвитку соціально-економічну модель співвідношення всіх секторів економіки з врахуванням особливостей національного менталітету.

Перехід від одержавлених, адміністративно-командних до соціально орієнтованих ринкових відносин здійснюється на ідеологічному, політичному та інституціональному рівнях. «Спершу відбувається докорінна зміна на рівні свідомості, потім – на рівні політичних підвалин суспільства», а далі змінюються принципи формування влади, які закріплюються формальними інститутами [4, с. 25]. На формування інституту державної власності значною мірою впливає інституціональне середовище, що діяло за часів СРСР, коли повністю домінувала державна форма власності. Вона мала свої специфічні особливості:

- сувора ієрархічність побудови економіки згори до низу, внаслідок чого функціонування відбувалося на основі досить жорсткого виконання наказів, інструкцій і команд, що в певній мірі зумовило її низьку ефективність;

- відбувалося відчуження працівника від засобів і управління виробництвом, результатів праці;

- домінували позаекономічні методи організації праці, внаслідок чого розвиток товарно-грошових відносин був обмежений;

- свідомо створювалися умови, які перешкоджали формуванню і розвитку підприємницької діяльності;

- широко застосовувалися перерозподільні процеси в економіці тощо.

Штучне домінування державної власності призводило до повсюдного державного централізму в управлінні економікою, а також ігнорування розвитку особистості, загальнолюдських цінностей і взагалі об'єктивних, природних законів функціонування і розвитку національної економіки та суспільства загалом. Унікальність переходу до формування нового стану економіки в країнах постсоціалістичного простору не має аналогів у світовій практиці.

Важливою особливістю формування інституту державної власності до початку 90-х рр. було насадження у людей розуміння державної власності як «спільної», а значить «нічєї», внаслідок чого можна користуватися нею як завгодно. Ставлення до державної власності як до «нічєї конкретно» вкоренилось у свідомості людей і заважає формуванню раціонального, ефективного господаря-власника. І заважає не лише становленню ефективного господаря як представника державних органів влади (з приводу реалізації державної власності), а й приватного власника. Співвідношення «спільне – нічє», а значить, нічє конкретно (така позиція багато десятків років затверджувалась у свідомості людей), сприяла формуванню протиріччя інститутів приватної та державної форм власності. І ця тенденція є однією з головних передумов поширення нелегітимності власності. Внаслідок цього й до сьогодні відносини власності не можуть розвиватися на основі гармонійного співіснування. Також у свідомості населення крупний бізнес приватних власників асоціюється з тіньовою економікою, тобто як незаконно надбаний капітал. Права власників не захищені, крім того, правляча еліта українського при-

ватного бізнесу не зацікавлена у незалежних судових органах, ефективних (діючих чесно, відповідально, з чітким дотриманням правових норм) чиновниках, інформаційній прозорості та відкритості.

Функціонування національної економіки у складному, а в певні періоди і в кризовому економіко-політичному середовищі відбувається завдяки відсутності ідеологічної складової національної системи, яка направлена на соціально-економічний розвиток суспільства; зруйнованим галузевим виробничим зв'язкам; криміналізації суспільства; коруптованості держапарату; пасивності державної політики щодо інноваційно-інвестиційного розвитку країни тощо.

Основною причиною таких процесів вважається руйнування інституціональної системи і виникнення інституціонального вакууму внаслідок невизнання і відкидання більшості суспільних інститутів, масове порушення формальних і неформальних правил і норм суб'єктами господарювання. Системний вакуум проявляється в першу чергу при трансформації тих систем, які використовують найбільш радикальні методи для демонтажу попередніх інститутів суспільства. Цей вакуум стає наслідком стрімкого скасування старих інститутів без утворення нових. Стара неефективна система розподілу в Україні була занадто швидко демонтована, а нова система соціально-орієнтованої ринкової економіки своєчасно не була створена. Природний взаємозв'язок між економічним розвитком і соціальною еволюцією був порушений. Виник так званий «дикий ринок», і це відбилось на економічній ефективності та розподілі благ не на користь їх виробників. Економіка країни перебуває у стані трансформації не виправдано довго, внаслідок чого на розвиток державного та приватного секторів може впливати такий деструктивний чинник як «трансформаційна стабільність» [5]. Суть його полягає в тому, що в разі тривалого перебування економічної системи у стані невизначеності, окремі суб'єкти господарювання, керуючись інстинктом самозбереження, намагаються пристосуватися до таких умов господарювання. З цієї метою кожен займає свою економічну нішу і забезпечує

собі власну стабільність. Згодом відносно стабільні мікросистеми, що утворились в умовах системної нестабільності, починають чинити опір радикальним загальносистемним змінам.

Унаслідок цього всі виступають за рішучі та кардинальні зміни, але так, щоб ці зміни якнайменше стосувались кожного з них. У цьому явищі яскраво відображено інституціональний парадокс економічних трансформацій пострадянського періоду. Також в Україні не функціонують багато інститутів, що опосередковують зв'язки між ринком і державою, всередині ринку, між ринком і суспільством, тобто:

- не сформовані ефективні механізми взаємодії держави і ринку. Ринок і держава перебувають у гострих суперечностях, особливо це стосується держави і приватного бізнесу. Держава не хоче підтримувати бізнес, а бізнес не хоче підтримувати державу;

- у дії попередньої економічної системи держава відіграла визначальну регулюючу роль, зараз головне полягає не в зменшенні ролі держави, а в її іншому якісному змісті;

- суттєві зміни в Україні відбуваються в умовах гострої боротьби інтересів певних господарюючих груп разом із послабленням державної влади та її інститутів. Такі групи отримують можливість прямо впливати на розробку нормативної бази. Нині бізнесмени іронізують, що найбільш доходними із існуючих цінних паперів є постанови уряду. Тобто інвестиції в лобізм є високоприбутковими, і підтверджують тезу інституціоналізму про наявність «рентоорієнтованої поведінки», завдяки якій відбувається розграбування ресурсів [5];

- усі економічні структури як державного, так і приватного секторів є інституціональними, однак ефективні інститути виникають тоді, коли в економіці є вбудовані стимули для створення умов легітимності прав власності [6].

Інституціональні перетворення – це формування «системи соціально-економічних відносин за рахунок створення відповідних економічних, правових і соціальних інститутів» [7, с. 95]. Державне регулювання інституціональних процесів є неодмінною умовою

розвитку національної економіки, це сфера діяльності держави для цілеспрямованого впливу на поведінку учасників ринкових відносин з метою забезпечення пріоритетів державної економічної політики. І первинним суб'єктом державного регулювання економіки є людина. У економічних процесах саме людина відіграє ключову роль, а не кількісна максимізація результатів (багатства) і економічних відносин. Господарювання суспільної власності реалізовувалось через загальну зайнятість, соціальні гарантії, розподіл продукту відповідно до трудового вкладу, існування суспільних фондів споживання тощо. Разом з тим реалізація власності на основні матеріальних засобів виробництва кожним членом суспільства в принципі неможлива. Це стає реальним лише за умови перетворення знань, здібностей людини в основні засоби виробництва й головну форму багатства суспільства. Присвоєння знань і здібностей одними людьми не відбирає їх у інших, а навпаки, примножує, що абсолютно неможливо відносно до матеріальних благ. Матеріальне багатство при цьому стає необхідним, але не визначальним, підкореним умовам забезпечення розвитку особистості [1].

Передумовою формування державної власності є мотивація особистості й людини як члена суспільства, яка реалізується в економічних інтересах і цілях суб'єктів господарювання, а також умовою виникнення і функціонування високоефективної системи різних форм власності. Таким чином формування інституту державної власності є процесом раціонального зіставлення соціально-економічних вигод і витрат різних господарюючих елементів системи, відносин привласнення і знаходження її оптимального обсягу для даного етапу розвитку національної економіки.

Можливість виконання державою своїх функцій власника, підприємця та регулятора соціально-економічних та інституціональних процесів у суспільстві дуже тісно пов'язана з періодами становлення і розвитку країни. Залежно від цього змінюються масштаби, пропорції, роль державної власності в економіці, ступінь впливу держави на різні сегменти рин-

ку, перелік об'єктів, що підлягає сфері активної діяльності державних органів управління.

Академік А. А. Чухно зазначає, що державна власність і роль держави як регулятора соціально-економічних відносин завжди є вагомою. Варто зауважити, що «значна частина валового національного продукту (в середньому в семи найрозвиненіших країнах, в тому числі в Японії), близько 40 % проходить через державний бюджет, а в таких країнах, як Франція, Італія цей показник сягає 50 %. Це дає змогу державі виконувати важливі соціальні функції – охорони здоров'я, освіти, соціального забезпечення, розвитку науки тощо» [8, с. 78].

У ході розвитку національної економіки, в основу якої покладено дію ринкових соціально-орієнтованих механізмів, необхідно вирішувати проблеми трансформації планової економіки у ринкову та суттєво якісно перебудовувати відносини державної власності. Раціональна ефективність інституту державної власності в значній мірі залежить від інституціональних змін, формування і розвиток яких регулюється державою. Інституціональною зміною вважається процес трансформації формальних і неформальних обмежень, а також відповідні механізми контролю за їх дотриманням [3]. Досвід наукових досліджень показує, що нині по-справжньому розібратись у переплетеннях господарського та інституціонального механізмів реалізації державної власності можна, а за умови врахування комплексу історичних, етнічних, культурних, політичних та інших взаємовідносин. Державний сектор національної економіки з позиції інституціонального підходу є об'єктом аналізу різних рівнів національної економіки, оскільки він базується на інституті власності, і державна власність поряд з приватним вітчизняним та іноземним капіталом повинна посідати належне місце. Таким чином, інститут державної власності – це система взаємовідносин індивідів (представників органів державного управління, господарюючих суб'єктів, населення тощо) в рамках правових норм і неформальних правил у соціально-економічному середовищі з приводу реалізації правомочностей на об'єкти власності, що належать державі.

Юридична зміна державного власника на приватний не є гарантією ефективної реалізації прав власності. Процесу формування приватної власності в національній економіці не вистачає поступовості й еволюційності. Щоб стати відтворювальною та суспільно ефективною на перспективу, приватна власність повинна пройти в часі певний період становлення. Справа в тому, що накопичення капіталу на базі трудової приватної власності досягається за рахунок збереження трудових доходів і їх розширеного відтворення декількома поколіннями. За цей період у приватного власника формуються такі риси, як працьовитість, бережливість, відповідальність, почуття господаря, цінування праці та накопиченого капіталу, бажання залишити його нащадкам.

Адміністративна система одержавлення економіки спровокувала відчуття членами суспільства відчуження від власності, яке проявлялось у схильності до крадіжок, незацікавленості у підвищенні продуктивності праці, формальній дисциплінованості та покірності владі разом із психологічним протистоянням до неї. Суспільство поблажливо відносилось до побутових крадіжок державного майна й одночасно засуджувало зазіхання на особисте майно. Ці ментальні риси проявлялись у різних формах поведінки і стосувались основної соціально пасивної частини суспільства, але інша частина людей, соціально активна, з опортуністичною поведінкою, намагалась протистояти таким стереотипам. «В умовах ринкової трансформації основні риси поведінки цих груп людей мало змінилася, але зовсім іншими стали соціальний контекст і суспільна оцінка діяльності. Ринкова система має суттєво відмінні ціннісні орієнтири. Якщо в умовах планової економіки приватна власність знаходилась поза законом, а приватне підприємництво і спекулятивна діяльність визнавалась злочином, то в умовах ринкової економіки – все навпаки: приватна власність є основою функціонування економічної системи, недоторканість якої гарантується державою, а приватне підприємництво і спекулятивна діяльність стають суспільно визнаними і економічно вигідними формами діяльності. В етичному плані це означає, що зло стало добром і

навпаки. А так як такі фундаментальні орієнтири знаходяться на глибинному рівні свідомості, то вони не можуть бути легко змінені на протилежні, а їх зміна дезорієнтує і лишає людину соціально-психологічного фундаменту» [1, с. 273].

У процесі формування взаємовідносин державного та приватного секторів економіки, адекватних сучасним ринковим потребам, слід максимально передбачати можливі негативні наслідки, обов'язково враховувати об'єктивні закони розвитку й готовність суспільства сприймати раціональні та необхідні на даний період часу зміни. Фундаментом для цього є інституціональне середовище.

Сучасний етап розвитку національної економіки спричиняє необхідність пошуку більш системних і комплексних підходів, врахування не лише економічних факторів впливу на формування та розвиток інституту державної власності, а й політичних, соціальних, правових, психологічних, етичних, духовних та ін. Вирішення цієї проблеми можливо лише при застосуванні інституціонального підходу, в якому враховані всі вищезначені складові.

Легітимність інституту державної власності в сучасних умовах забезпечить діяльність держави, яка, ґрунтуючись на довгостроковості, еволюційності та соціальній відповідальності, буде рухатись у напрямі збільшення національного виробництва, інноваційного розвитку та реального покращення добробуту населення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / [Артемова Т. И., Гриценко Е. А., Павленко Ю. В. и др.]; под ред. А. А. Гриценка. – Х. : Форт, 2008. – 928 с.
2. Половинкин П. Основы управления государственной собственностью в России: проблемы теории и практики / П. Половинкин, А. Савченко. – М. : Экономика, 2000. – 221 с.
3. Ткач А. А. Институциональна економіка / А. А. Ткач. – К. : ЦУЛ, 2007. – 304 с.
4. Островерх Н. М. Приватизація і державне регулювання економіки / Островерх Н. М.

- // Актуальні проблеми економіки. – 2005. – № 2 (44). – С. 22–27.
5. Бочан І. О. Формування приватного сектора в умовах ринкової трансформації економіки України: проблеми інституціональної теорії і практики : дис. ... д-ра екон. наук : 08.01.01 / Бочан Ігор Омелянович. – Львів, 2002. – 398 с.
 6. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт ; [пер. з англ. І. Дзюб]. – К. : Основи, 2000. – 198 с.
 7. Дідківська Л. І. Державне регулювання економіки : [навч. посіб.] / Л. І. Дідківська, Л. С. Головка. – К. : Знання, 2004. – 213 с. – (Вища освіта XXI століття).
 8. Харічков С. К. Інституціональні основи формування концепції власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу / С. К. Харічков, А. І. Мартієнко // Економічна теорія. – 2006. – № 2. – С. 65–73.

УДК 334.732.2: 339.747

КООПЕРАТИВНІ ФОРМИ ГОСПОДАРЮВАННЯ У СВІТОВОМУ ТА НАЦІОНАЛЬНОМУ ГОСПОДАРСТВІ

В. В. Гончаренко, доктор економічних наук

Кооперативний рух посідає унікальне місце в історії людства. Виникнувши в Європі понад 170 років тому під впливом ідей утопічного соціалізму і як одна з його течій, він поширився по всьому світу і сьогодні перетворився на потужне соціально-економічне явище у світовому господарстві та національних економіках різних країн. Це стало наслідком особливої ролі й унікальності соціально-економічної природи кооперативів – специфічних громадсько-господарських організацій, що будують свою діяльність на основі певних міжнародних принципів, визнаних в усьому світі, але не досить чітко відображених в українському кооперативному законодавстві та недостатньо досліджених вітчизняною економічною наукою.

Окремі аспекти кооперативного руху в різні історичні періоди досліджували М. В. Аліман, С. Г. Бабенко, С. Д. Гелей, В. В. Зіновчук, А. О. Пантелеймоненко, А. О. Пожар та деякі інші вітчизняні науковці. Однак питання місця і ролі кооперативів у світовому та національному господарстві різних країн, викликаних специфікою неприбуткової соціально-економічної природи діяльності кооперативів як особливої форми господарювання, яка базу-

ється на ідеї взаємодопомоги, досліджена недостатньо, що часто призводить до підміни понять, термінологічної та методологічної плутанини серед науковців і політиків. Висвітлення вказаних проблем і є метою даної статті.

За статистикою Міжнародного кооперативного альянсу [1], сьогодні понад 1 млрд людей на планеті є членами різних видів кооперативів, а якщо врахувати членів сімей, то з діяльністю кооперативних форм господарювання пов'язано майже половина людства. В Аргентині членами кооперативів є понад 9,3 млн осіб, що становить 23 % економічно активного населення. У Болівії – майже третина населення користується послугами кооперативів. У Бразилії 7,6 млн осіб є членами майже 7600 кооперативів різних видів. У Канаді чотири із десяти канадців беруть участь принаймні в одному кооперативі. При цьому в провінції Квебек близько 70 %, а у Саскачевані 56 % населення є членами кооперативів. У Фінляндії членами кооперативної мережі S-Group є 62 % усіх домогосподарств. У Франції 23 млн осіб або 38 % населення, є членами одного чи кількох кооперативів. При цьому 75 % французьких сільгоспвиробників є членами принаймні одного кооперативу, а кожний